

ԼԻԱՆԱ ԳՅՈՒՐՋՅԱՆ

ՀՀ ԳԱԱ ԳԿՄԿ, Արևելագիտության ամբիոն,
 էլ. փոստ՝ gyurjyanliana01@gmail.com

**ԵՐԵՎԱՆ ՔԱՂԱՔԸ ՈՐՊԵՍ ԱՊՐԵՋԱՆԱԿԱՆ
 ՔԱՐՈՋՉՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԿԵԴՆԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ
 ԹԻՐԱՆ**

Հոդվածի նպատակն է բացահայտել և վերլուծել Ադրբեջանի պատմագրության և քարոզչության այն ուղղությունները, որոնք միտված են Երևանի պատմության, մշակութային ժառանգության և ժողովրդագրական պատկերի խեղաթյուրմանը: Հոդվածը լուսաբանում է այն մեխանիզմները, որոնց միջոցով հարևան պետությունը փորձում է ձևավորել «Արևմտյան Ադրբեջանի» գաղափարական հենքը:

Անդրադարձ է կատարվել նաև Երևանի հիմնադրման և անվան ստուգաբանության հարցերին, միջնադարյան ժողովրդագրական պատկերի վերլուծությանը, ինչպես նաև քաղաքի մշակութային ժառանգության՝ հատկապես Կապույտ մզկիթի և Կոնդի թաղամասի՝ ադրբեջանականացման փորձերին: Հետազոտության արդյուքում ընդգծվում է, որ Երևանի վերաբերյալ ադրբեջանական պատմագրության ձևակերպած պնդումները չունեն գիտական հիմք և ծառայում են միայն քաղաքական նպատակների իրականացմանը:

Բանալի բառեր՝ Երևան, Ադրբեջան, պատմական կեղծարարություն, Կապույտ մզկիթ, Կոնդ, քարոզչություն:

Թեմայի կարևորությունը պայմանավորված է նրանով, որ սկսած 2021 թ.-ից Ադրբեջանն ակտիվորեն սկսել է տարածել «Արևմտյան Ադրբեջանի» գաղափարը՝ թիրախավորելով ներկայիս ՀՀ տարածքը, որի հանդեպ իր նկրտումները փորձում է ամրագրել՝ կեղծ պատմական, ժողովրդագրական «փաստարկներ» մեջբերելով, աղավաղելով արխիվային տվյալները¹ և ստեղծելով արհեստական կառույցներ

¹ По поводу заявлений Азербайджана о мечетях Еревана и письма, адресованного

և միություններ, ինչպիսիք են 2022 թ. գրանցված «Արևմտյան Ադրբեյջանի համայնքը», 2024 թ. մայիսին Բաքվում բացված «Արևմտյան Ադրբեյջան» պետական հեռուստատեսությունը¹, 2023 թ. հոկտեմբերին Բաքվի պետական համալսարանում բացված «Արևմտյան Ադրբեյջան»-ի² և Ադրբեյջանի մանկավարժական համալսարանում հիմնադրված Արևմտյան Ադրբեյջանի ուսումնասիրությունների կենտրոնները (ԱԱՈԻԿ)³:

Ադրբեյջանական պատմագրության վերլուծության արդյունքում առանձնացնում ենք մի քանի հիմնական ուղղություններ, որոնք բնութագրվում են փաստերի միտումնավոր խեղաթյուրմամբ և պատմական ժառանգության յուրացման փորձերով:

Երևան քաղաքի հիմնադրումը և անվան բացատրությունը

Ամենատարածված տեսակետը, որը շրջանառվում է Ադրբեյջանում այն է, թե իբրև Երևանը հիմնել են ադրբեյջանցիները, այն է՝ Սեֆյան տոհմի կառավարիչները⁴ փաստ ընդունելով միայն թուրք ճանապարհորդ Էվլիյա Չելեբիի ուղեգրությունում տեղ գտած այն հատվածը, թե Իսմայիլ շահը հրամայեց վեզիր Ռևան Կուլ խանին բերդ կառուցել⁵: Այս հատվածը հնարավորություն է տվել ադրբեյջանցիներին պնդելու, թե իբրև ժամանակակից Երևանը կառուցվել է ամրոցի ավերակների վրա⁶

ЮНЕСКО, <https://monumentwatch.org/ru/alerts/по-поводу-заявлений-азербайджана-о-ме/> (21.04.2025).

¹ Состоялось открытие здания Телевидения Западного Азербайджана, 01.05.2024, https://azertag.az/ru/xeber/sostoyalos_otkrytie_zdaniya_televideniya_zapadnogo_azerbaidzhana-2981368 (18.04.2025); <https://geghard-saf.am/147>.

² В Бакинском государственном университете создан Центр исследований Западного Азербайджана, 27.10.2023, https://azertag.az/ru/xeber/v_bakinskoy_gosudarstvennoy_universitete_sozdan_centr_issledovaniy_zapadnogo_azerbaidzhana-2804464 (18.04.2025).

³ Növbəti hədəfimiz Qərbi Azərbaycan qayıdır, 21.04.2025, <https://www.xalqcebhesi.az/news/interview/209531.html> (16.05.2025).

⁴ Ст'у Абдуллаев Р., Вырезанное Сердце Еревана, 01.01.2012, <https://regionplus.az/ru/articles/view/2974> (18.04.2025).

⁵ Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, Հ. 4, Թուրքական աղբյուրներ, Հ. Գ, Էվլիյա Չելեբի, կազմ.՝ Ա.Խ. Սաֆրաստյան, Երևան, 1967, էջ 81:

⁶ İrevanın tarixi mərkəzi hara yoxa çıxıb, 22 oktyabr 2018, <https://www.ens.az/az/irevanin-tarixi-merkezi-hara-yoxa-cixib> (16.05.2025).

և իբրև աղբյուրներում և արխիվային նյութերում Երևանի մասին որևէ վաղ հիշատակություններ չկան¹:

Հետաքրքիր է, որ ըստ Էվլիյա Չելեբիի Երևանը կառուցվել է 1412 թ.: Ակնհայտ է, որ այդ պատմությունը հավաստի չէ, քանի որ 1502–1524 թթ. իշխած շահ Իսմայիլ Ա–ն մեկ դար առաջ բերդ կառուցելու հրաման արձակել չէր կարող, իսկ հնուց անտի գոյություն ունեցող անվանումը ոմն խանի անունից բխեցնելը Էվլիյա Չելեբիի՝ սխալմամբ կատարած եզրահանգումն է, երբ անուն ստացողը վերածվել է անուն տվողի: Եվ Ռևան խան կնշանակի պարզապես «Երևանի խան»²: Հ. Փափագյանն էլ նշում է, որ այստեղ տեղանունը սխալմամբ դիտված է որպես անձնանուն³: Բացի այդ, Նույն Էվլիյա Չելեբիի մոտ հիշատակվում է, որ 810 թվականին (1407 թ.) էմիր Թիմուրի վաճառականներից մեկը Խոջա–խան Լեհազանին «ոտք դրեց Երևանի հողի վրա» և, տեսնելով պտղաբեր երկիր, բնակվեց այստեղ⁴: Այս հատվածը արդեն հակասում է վերոնշյալ տեսակետին, քանի որ վկայում է, որ բնակավայրը գոյություն է ունեցել մինչ այդ:

Սակայն պակաս հետաքրքիր չի այն փաստը, որ աղբյուրներից հեղինակները նույնպես հակասում են միմյանց՝ չկարողանալով հարցի շուրջ գալ ընդհանուր տեսակետի: Ն. Մուստաֆան պնդում է, որ քաղաքը հիմնադրվել է 1441 թվականին Ջահան շահի օրոք⁵: Մեկ այլ հեղինակ Իբրահիմ Բայրամովը, փորձելով ապացուցել, որ աղբյուրներից տարածաշրջանի հին ժողովուրդներից են, պատահաբար մոռացության է մատնել իր իսկ հայրենակիցների առաջ քաշած տեսակետները և մեջբերել է «Գիրք թղթոց»–ից հատված⁶, որտեղ 607 թ.

¹ Абдуллаев Р., Вырезанное Сердце Еревана, 01.01.2012, <https://regionplus.az/ru/articles/view/2974> (18.04.2025).

² Եղիազարյան Ա., Երևանի միջնադարի ու Նոր ժամանակների պատմությունը և աղբյուրներից կենդարարությունը, Գիտական հոդվածների ժողովածու, Երևան, 2023, էջ 76:

³ Փափագյան Յ., Հոդվածներ, Երևան, Մատենադարան, 2020, Հատոր Բ, էջ 7:

⁴ Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, Հ. 4, Թուրքական աղբյուրներ, Հ. Գ, Էվլիյա Չելեբի, կազմ.՝ Ա.Խ. Սաֆրաստյան, Երևան, 1967, էջ 81:

⁵ Mustafa N., Qədim Azərbaycan şəhəri İrə van. «Məktəbəqədər və ibtidai təhsil», Xüsusi buraxılış – İrəvan Müəllimlər Seminariyası, 2 (2022), səh. 12.

⁶ Bayramov İ., İrəvan şəhəri və onun tarixi haqqında, 08.06.2022, <https://web.archive.org/web/20230505173657/https://1905.az/ir%C9%99van-s%C9%99h%C9%99ri-v%C9%99-onun-tarixi-haqqinda/> (16.05.2025).

փաստաթղթերից մեկում հաղորդվում է Երևանցի հոգևորական Դանիելի մասին, որը Դվինի ժողովի ժամանակ Աբրահամ Կաթողիկոսի հորդորով մերժել է քաղկեդոնական դավանանքը¹:

Բացի այդ պատմական աղբյուրները հագեցած են Երևանի մասին հիշատակություններով. օրինակ, Երևանը հիշատակվում է արաբական արշավանքների ժամանակ 7-րդ դարի 30-ական թվականներին²: Վարդան վարդապետի 7-րդ դարի «Աշխարհացոյց»-ից հայտնի է, որ Երևանը Կոտայք գավառի կենտրոնն էր³: Ստեփանոս Օրբելյանը հայտնում է, որ Մաքենյաց վանքին այգիներ են նվիրաբերել Երևանում⁴, իսկ 1336 թ. Տերտեր Երևանցու ձեռագրի հիշատակարանում ասվում է. «Ի քաղաքէն այն պատուական, Որ իր անունն է Երևան»⁵:

Երևանի մոնղոլական շրջանի տերերից հիշատակվում է հայ Սահմադինը: 1261 թ. արձանագրության համաձայն նա դարձել էր Անիի ավագներից մեկը, իսկ դրանից երեք տարի անց՝ 1264 թ. գնել է Երևան քաղաքը և այն դարձրել իր կալվածքը⁶: XIV դ. Երևանի կարևորության մասին պատկերացում կազմելու համար հույժ հետաքրքրական է այն իրողությունը, որ եթե նախկինում քաղաքում գործածական էին այլ վայրերում հատված դրամները, ապա այժմ ոսկյա և արծաթե դրամներ են հատվում հենց Երևանում: Ոսկյա առաջին դրամը Երևանում հատվել է 1333 թվականին, իսկ արծաթե դրամները՝ սկսած 1344 թվականից: Երևանի՝ սեփական դրամահատարանով օժտված լինելը ցույց է տալիս նրա՝ Հայաստանի քաղաքական և հատկապես առևտրատնտեսական կյանքում ունեցած կարևորությունը: Հետաքրքրական է նաև

¹ Фальсификация истории: «Возвращение Еревана» - циничный бред или воинствующая глупость Алиевых, апреля 05, 2018, https://fakebajjan.blogspot.com/2018/04/blog-post_5.html (21.04.2025).

² Հակոբյան Թ. Խ., Մելիք-Բախշյան Ստ. Տ., Բարսեղյան Յ. Խ., Հայաստանի եւ հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, Երևան, 1988, էջ 216:

³ Եղիազարյան Ա., Երևանի միջնադարի ու Նոր ժամանակների պատմությունը և աղբյուրագրական կեղծարարությունը, Գիտական հոդվածների ժողովածու, Երևան, 2023, էջ 63:

⁴ Ստեփանոս Օրբելյան, Պատմութիւն նահանգին Սիսական, 1850, Փարիզ, էջ 223:

⁵ ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ: Նյութեր հայ ժողովրդի պատմության, Գ. 2., Կազմ.՝ Լ.Ս. Խաչիկյան, Երևան, 1950, էջ 288:

⁶ Եղիազարյան Ա., Երևանի միջնադարի ու Նոր ժամանակների պատմությունը և աղբյուրագրական կեղծարարությունը, Գիտական հոդվածների ժողովածու, էջ 67:

այն, որ Երևանում հատվել են դրամներ «Հանուն հօր և որդւոյ և հօգւոյն Սրբոյ, Միակ» մակագրությամբ¹:

Քաղաքի անվան հետ կապված աղբբեջանցիները պնդում են, որ Երևան տեղանունը առաջացել է *Ir/ər* մասնիկից և *van* պարսկերեն բառերից, ինչը նշանակում է խիզախ տղամարդկանց երկիր, նաև թ համարում են հին թյուրքական ծագման բառ, որը նշանակում է «երկրի այն կողմը, որը դեպի արևն է նայում», և վերջում եզրահանգում, որ ավելի ճիշտ կլինի *Ir* մասնիկը կապել աստվածությունների հետ²: Մեկ այլ աղբբեջանցի հեղինակ փաստում է, որ *yer*, *ər*, *an/van/yan/qan* ձևաբանական մասնիկներ են, որոնք արտահայտում են հավաքականություն³: Սակայն *ər* մասնիկը ունի մոնղոլական ծագում. *ere* նշանակում է տղամարդ⁴, արու⁵ քաջ⁶, իսկ ստուգաբանական բառարանների ուսումնասիրությունը փաստում է, որ այս մասնիկը թյուրքական լեզուներ անցում է կատարել մոնղոլերենից⁷: Հետևաբար փաստել մի ստուգաբանական բացատրություն, որի մի արմատը մոնղոլական է, իսկ մյուսը պարսկական ու պնդել կապը աղբբեջանականի հետ անհերթաթյուն է:

Աղբբեջանցիները հաճախ մեջբերում են Ֆիլիպ Էկոգյանցի վերլուծությունները⁸, ով Երևան քաղաքի հիմնադրման մասին հիմք է ընդունում ֆրանսիացի ճանապարհորդ Շարդենի աշխատությունը: Շարդենը իր աշխատության մեջ անհիմն է համարում Երևանի անվան բացատրությունը կապել Նոյ նահապետի ավանդազրույցի հետ և

¹ Եղիազարյան Ա., Երևանի միջնադարի ու Նոր ժամանակների պատմությունը և աղբբեջանական կեղծարարությունը, էջ 70:

² İrevan, <https://tarixinstitutu.az/page/103/irevan> (16.05.2025).

³ Siracoğlu R., İrevanı bizdən alan, 2 İyun 2020, <https://modern.az/az/news/241990> (16.05.2025).

⁴ Поппе Н. Н., Грамматика письменно-монгольского языка Институт востоковедения Академии наук СССР И Ленинградский Восточный институт, Москва-Ленинград, 1937, с. 14.

⁵ Орловская М. Н., Очерки по грамматике языка древних монгольских текстов, Ин-т востоковедения РАН, Москва, 2010, с. 62.

⁶ Նույն տեղում, էջ 97:

⁷ Санжеев Г. Д., Орловская М. Н., Шевернина З. В., Этимологический словарь монгольских языков: Институт востоковедения РАН. Гл. ред. Г. Д. Санжеев, ред. Л.Р. Концевич, В.И. Рассадин, Я.Д. Леман, Москва, том I, А–Е, 2015, с. 218.

⁸ Филипп Экозьянц: «Жан Шарден не нашел следов древности армян в Ереване», 27 ноя., 2025, <https://ru.irevanaz.com/index.php?newsid=5166> (21.04.2025).

նշում. «Ես նաև չեմ կարծում, որ այն կառուցվել է արաբների նվաճումներից առաջ..., և ...ո՛չ քաղաքում, ո՛չ էլ շրջակայքում չկան մեծ հնության հետքեր...»¹: Այն որ քաղաքը գոյություն է ունեցել վաղուց մենք մեջբերեցինք տարբեր աղբյուրներ և փաստեր, իսկ ինչ վերաբերվում է Նոյի հետ կապված ավանդույթին, այստեղից հայերենում պահպանվել է երևնալ բայը (առանձին չի գործածվում, այլ *գալ, ելլել, հանել, բերել* բայերի հետ, օրինակ երեան հանել, երեան գալ²) ի հայտ բերել, հանդես բերել, հայտնաբերել, հայտնագործել, հանդես գալ, ասպարեզ իջնել և այլն իմաստներով³:

Անդրադառնալով նորից քաղաքի անվանը նշենք, որ 1950 թ. Երևանի հարավում գտնվող Արին-բերդի պեղումների ընթացքում հայտաբերվեց սեպագիր արձանագրություն, որի վրա գրված է. «*Խալդի աստծո զորությամբ Արգիշտին՝ Մենուայի որդին, այս անառիկ ամրոցը կառուցեց և անվանեց Էրեբունի՝ ի հզորություն Բիայնիլի երկրի և ի սարսափ թշնամի երկրների...*»⁴: Էրեբունին դարձել է Երևանի հնագույն միջուկը և պահպանվել դարերի ընթացքում կերպափոխված անվամբ Էրեբունի-Երեվունի-Երևան⁵:

Երևան քաղաքի մշակութային ժառանգության յուրացման փորձերը

Ադրբեջանական կողմը փորձում է նաև յուրացնել հարևան ժողովուրդների և երկրների հնագույն, էթնո-պատմական և մշակութային ժառանգությունները:

1) Հենց այս համատեքստում նրանք թիրախավորում են նաև Հայաստանում թուրքմենների տիրապետության շրջանը⁶՝ փորձելով կա-

¹ Chardin John, The travels of Sir John Chardin into Persia and the East Indies: the first volume, London: Printed for Moses Pitt in Duke-Street Westminster, 1686, p. 248.

² Հայոց լեզուի նոր բառարան, ՊԵՅՈՒԹ, 1992, էջ 565:

³ Արդի հայերենի բացատրական բառարան, Էդուարդ Բագրատի Աղայան, Երևան, 1976, էջ 342:

⁴ Adam T. Smith, "Yerevan, My Ancient Erebuni": Archaeological Repertoires, Public Assemblages, and the manufacture of a (Post-)Soviet Nation. The Archaeology of Power and Politics in Eurasia: Regimes and Revolutions, Cambridge, 2012, p. 57.

⁵ Հովհաննիսյան Վ., Էրեբունիի որմնանկարները, Երևան, 1973, էջ 9:

⁶ Кулиев Э., Разрушенные мечети Эривани, 25.07.2019, <https://e-minbar.com/kultura/razrushennye-mecheti-erivani> (18.04.2025).

րա-կոյունլու ցեղային միության սաադլու ցեղը ներկայացնել ադրբեջանական¹:

15 դարում Երևանը գտնվում էր սաադլու (ցեղապետ Ամիր-Սաադի անունով) ցեղի իշխանության ներքո: Հենց այդ ցեղի անունից էլ երկրամասը կոչվել է Չուխուր-Սաադ²(Սաադի փոս)³: Այդ անվանումը վերաբերվել է շատ ավելի սահմանափակ մի շրջանի, սակայն երբ Սաադը, իսկ հետագայում նաև նրա որդիները, ընդարձակել են իրենց տիրապետության սահմանները, «Չուխուր-Սաադ» անունը տարածվել է նրանց ենթակա ամբողջ երկրի կամ վիլայեթի վրա⁴: Հետաքրքիր է, որ XV դարի պատմաբան Թովմա Մեծոփեցին (1378–1446 թթ.), որը հայոց պատմության թիմուրյան շրջանի հետ կապված իրադարձությունների ժամանակակիցն է, իր աշխատության մեջ չի հիշատակում Չուխուր-սադ տեղանունը և Երևանն անվանում է գյուղատիպ⁵:

Չուխուրսադը, որը հետագայում դարձավ Սեֆյան պետության տասներեք բեկլարբեկություններից մեկը, փաստացի այն հիմքն էր, որի շուրջ հետագայում ձևավորվեց Երևանի խանությունը⁶:

Երևանի մոտակայքում՝ Արգավանդում է գտնվում սաադլու ցեղի Ամիր-Սաադի դամբարանը: Կոթողի բազմանիստ հատվածը կազմված է նուրբ մշակված կարմիր տուֆից, դամբարանի վրա, արաբերեն

¹ Иреванское ханство. Российское завоевание и переселение армян на земли Северного Азербайджана, Национальная Академия Наук Азербайджана Институт Истории Имени А. А. Бакиханова, Баку, 2010, с. 37.

² XVIII դ. առաջին կեսի պատմաբան Գրիգոր Կամախեցին (Դարանաղի) հիշատակում է. «Եւ ի թվին ՌԾ և Թ(1610) էր, յորժամ գնացաք մեք ի Խախտեաց երկրէն ի յԱրարատեան գաւառին, որ այժմ *Սահաթի փոս* ասի ...»: Այսպես, Աբրահամ Երևանցու աշխատության մեջ, որը նվիրված է XVII դարի առաջին կեսի իրադարձություններին, մարզը կոչվում է «*Չուխուրի թաղամաս*» (*Չուխուրցիներ*): Տէ'ս Աкопян А., Варданян А., Наследие Кара-Коюнлу в Армении. Топоним Чухур-И Са'д и его нумизматическое отражение в XIX в., Культурное Наследие Евразии (с древности до наших дней), Алматы, 2016, с. 554.

³ Եղիազարյան Ա., Երևանի միջնադարի ու Նոր ժամանակների պատմությունը և ադրբեջանական կեղծարարությունը: Գիտական հոդվածների ժողովածու, Երևան, 2023, էջ 72:

⁴ Փափազյան Հ., Հոդվածներ, Երևան, Մատենադարան, 2020, հատոր Ա, էջ 131:

⁵ Աкопян А., Варданян А., Наследие Кара-Коюнлу в Армении. Топоним Чухур-и Са'д и его нумизматическое отражение в XIX в., Культурное Наследие Евразии (с древности до наших дней), Алматы, 2016, с. 554.

⁶ Նույն տեղում, էջ 557:

արձանագրություններից բացի, հայտնաբերվել են նաև հայերեն տառեր՝ «Ա», «Կ» և «Տ»¹։ Այս ամենը պատահական չէ, քանի որ Հայաստանում մուսուլմանական ճարտարապետական կոթողներ ստեղծողները հիմնականում հայ վարպետներ են եղել² և սա վկայում է տեղական քրիստոնյա բնակչության և իշխող խավի միջև գոյություն ունեցած մշակութային փոխազդեցության մասին։

2) Հայաստանը պատմական տարբեր ժամանակաշրջաններում քաղաքական, առևտրատնտեսական և մշակութային առումով կապված է եղել հարևան Իրանի հետ։ Երևան քաղաքը բացառություն չէ։ Իրանական ճարտարապետությունն ու շինարարական արվեստը որոշակի ազդեցություն են ունեցել Երևանի ճարտարապետական տեսքի վրա³՝ հաշվի առնելով միջնադարյան քարավանատների կարևորությունը, որոնք քաղաքը վերածել էին առևտրի կենտրոնի Ռուսաստանի, Պարսկաստանի և Օսմանյան կայսրության միջև⁴։

Մինչ ֆրանսիացի ճանապարհորդ Ժան-Բատիստ Տավերնիեն Արարատյան հարթավայրը գովում էր որպես Պարսկաստանի լավագույն գավառներից մեկը⁵, իսկ 1701 թ. օգոստոսի 8-ին Երևան այցելած ֆրանսիացի ճանապարհորդ Ժ. Պ. Տուրնեֆորը այն հիշատակում է որպես «նշանակալի քաղաք և Պարսկական Հայաստանի մայրաքաղաք»⁶, ադրբեջանցիները փորձում են յուրացնել իրանական մշակութային կոթողները։

Ադրբեջանական քարոզչամեքենայի թիրախում հայտնվել է Երևանի պատմական Կոնդ թաղամասը և այնտեղ գտնվող մզկիթը։

¹ Փափազյան Հ., Հոդվածներ, Երևան, Մատենադարան, 2020, Հատոր Ա, էջ 186։

² Симонян А., Два новонайденных мавзолея туркменских султанов кара-коюнлу в Армении (предварительное сообщение), 2001, с. 94.

³ Mirijanyan D., Harutyunyan A., Davtyan D., Grigoryan A., Babajanyan A., The Peculiarities of urban planning in Yerevan in the period of Iranian domination, 04.01.2023, <https://orbeli.am/en/post/1072/2023-01-04/The+Peculiarities+of+Urban+Planning+in+Yerevan++In+the+Period+of+Iranian+Domination> (11.03.2025).

⁴ Adam T. Smith, "Yerevan, my Ancient Erebuni": Archaeological Repertoires, Public Assemblages, and the manufacture of a (Post-)Soviet Nation, The archaeology of power and politics in Eurasia: Regimes and Revolutions, Cambridge, 2012, p. 65.

⁵ Նույն տեղում, p. 60.

⁶ Եղիազարյան Ա., Երևանի միջնադարի ու նոր ժամանակների պատմությունը և ադրբեջանական կեղծարարությունը։ Գիտական հոդվածների ժողովածու, Երևան, 2023, էջ 162։

Վերջին տարիներին Երևանի «ադրբեջանականացման» հարցերով զբաղվում է պատմաբան, հնագետ Սաբուհի Հուսեյնովը, ով պարբերաբար իր ֆեյսբուքյան էջում և հեռուստատեսությամբ հանդես է գալիս Երևանի անցյալի մասին իր դատողություններով¹ և եղած փաստերը, արխիվային նյութերը միակողմանի ներկայացնելով²: Նա 2024 թ. փետրվար ամսին ավելի քան 12 գրառում է կատարել իր ֆեյսբուքյան էջում Երևան քաղաքի մշակութային ժառանգության մասին³: «Բաքու-Ջաբար» մեդիա խմբի ղեկավար, քաղաքագետ Այդին Գուլիևը նույնպես ֆեյսբուքյան իր էջում կիսվել է այս թեմայի շուրջ, Ա. Գուլիևը գրում է. «Երևանի քաղաքապետը «մեր հնագույն քաղաքի կենտրոն» համարվող «Թեփեբաշի» թաղամասը փոխել է «Կոնդ» և վաճառքի հանել քառակուսի մետրը 600 դոլարով... «Կուլտուրիցիդ», այսինքն՝ ցեղասպանություն ընդդեմ մշակույթի...»⁴:

Հուսեյնովը պնդում է նաև, որ Երևանի Կապույտ մզկիթը չի կարող իրանական լինել, իբրև պատճառն այն է, որ Երևանում 1917 թ. ապրել է մոտ 100 պարսիկ, մինչդեռ 1831-1920 թթ. Երևանի բնակչության «մեծամասնությունը ադրբեջանցիներ» էին⁵: Ադրբեջանի խորհրդարանի պատգամավորներ Սուլթան Մամեդովը և Թաիր Միրքիշիլին, ովքեր ժամանել էին Երևան՝ մասնակցելու «Եվրանեսթ» խորհրդարանական

¹ Hacıyev R., Ermənistanın İrevanda azərbaycanlılara məxsus mədəni irsi məhv etdiyini peyk təsvirləri də sübuta yetirir, 31.01.2024, https://azertag.az/xeber/ermenistanin-irevanda-azerbaycanlilara-mexsus-medeni-irsi-mehv-etdiyini-peyk-tesvirleri-de-subuta-yetirir-arasdirma-2903242?fbclid=IwY2xjawKror1leHRuA2FlbQlxMQABHjwiu3ClzrnF6JUAEGW8z_buRIL0DAwBfuu9Z1632VpEzbt-iwT_ocec7ILz_aem_bZC5Ga6hWXSoWt0alqz2rw (16.05.2025).

² По поводу заявлений Азербайджана о мечетях Еревана и письма, адресованного ЮНЕСКО, <https://monumentwatch.org/ru/alerts/no-povodu-zayavleniyu-azerbaydzhana-na-o-me/> (21.04.2025).

³ Տե՛ս ավելին Կոնդի մասին <https://www.facebook.com/share/p/15wDfEjdQg/>, Կապույտ մզկիթի մասին <https://www.facebook.com/share/p/1JLpVkbttt/>, <https://www.facebook.com/share/14FaayFYquK/>, <https://www.facebook.com/share/p/1BgRgBkEUN/>, մոնղոլական դամբարանի մասին <https://www.facebook.com/share/p/1RdDHbqJyi/> (16.05.2025):

⁴ Sariyeva İ., İrəvanın Təpəbaşı məhəlləsinin satılması Azərbaycan mədəni irsinə qarşı cinayətdir..., 28.02.2024, <https://www.baki-xeber.com/siyaset/206708.html> (16.05.2025), Տե՛ս նաև 2024 թ. փետրվարի 27 հրապարակումը. <https://www.facebook.com/share/p/1Ah7tr6jFu/> (16.05.2025): Տե՛ս նաև <https://geghard-saf.am/543/kond-yerevan/>.

⁵ Азербайджанский историк считает «Голубую мечеть» Еревана азербайджанской, 05.07.2022, <https://radar.am/ru/news/social-2514026875/> (21.04.2025).

վեհաժողովի բյուրոների և կոմիտեների նիստերին, այցելել էին Երևանի պարսկական Կապույտ մզկիթ: Նրանք այն անվանել են ադրբեջանական մշակույթի միակ հուշարձան, որը պահպանվել է Երևանում¹. «Հուսով եմ, որ այս մզկիթի իրական տերերը շուտով կկարողանան այստեղ աղոթքներ կատարել», – գրել է Թաիր Միրքիշիլին Ֆեյսաբոքյան իր էջում²: Այս ամենին եղավ Հայաստանում Իրանի դեսպանության կողմից համապատասխան արձագանքը լուսանկարների հրապարակմամբ և գրառմամբ. «Պատմությամբ հետաքրքրվողները շատ լավ ընկալում են ավելի քան երկու հարյուրամյա վաղեմությամբ պարսկական արձանագրություններ ունեցող Կապույտ մզկիթի ճարտարապետության բարձր մշակութային արժեքը և ինքնությունը...»³:

Երևանի իսլամական հուշարձանների զգալի մասը կառուցվել է 17–19–րդ դարերում, երբ քաղաքը, ինչպես և ամբողջ Արևելյան Հայաստանը գտնվում էին պարսկական տիրապետության տակ, իսկ Երևան քաղաքը պարսկական խանության կենտրոն էր: Երևանի մզկիթները պարսկական ճարտարապետության օրինակներ են, ուստի խոսել դրանց ադրբեջանական ճարտարապետության մասին ինքնին արդեն անհեթեթություն է⁴: Երևանի մզկիթներից շատերն ավերվել են 1679 թ.

¹ Ադրբեջանական կողմը նամակներ է ուղարկել միջազգային կառույցներ՝ ՀՀ տարածքում «ադրբեջանական» հուշարձանների մշտադիտարկման պահանջով: Վերջին նմանատիպ դիմումներից մեկը բաց նամակը ուղարկվեց ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի գլխավոր տնօրեն Օդրի Ադուլային՝ 2024 թվականի մայիսի 7-ին: Ուղերձը ստորագրել են 102 գիտական և հասարակական գործիչներ: Նամակում նշված է, որ «Մենք Ադրբեջանի քաղաքացիական հասարակության ներկայացուցիչներ» կոչ ենք անում ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ին միջոցներ ձեռնարկել ՀՀ-ում ադրբեջանական ժողովրդի կյանքական և մշակութային ժառանգության ոչնչացումը դադարեցնելու համար»: St'u İrevanda Təpəbaşı məhəlləsində mədəni soyqırımınla bağlı UNESCO-ya müraciət ünvanlanıb, 06 iyul 2022, <https://apa.az/az/medeniyyet-siyaseti/irevanda-tepebasi-mehellesinde-medeni-soyqirimla-bagli-unesco-ya-muraciet-unvanlanib-tam-metn-712138>, (16.05.2025), По поводу заявлений Азербайджана о мечетях Еревана и письма, адресованного ЮНЕСКО, <https://monumentwatch.org/ru/alerts/по-поводу-заявлений-азербайджана-о-ме/> (21.04.2025).

² Азербайджанские депутаты назвали персидскую мечеть в Ереване памятником азербайджанской культуры 23.02.2022, <https://armeniatoday.am/politics-ru/429736/> (20.04.2025). St'u նաև՝ <https://geghard-saf.am/111>:

³ St'u <https://armenpress.am/ru/article/1076339> (19.04.2025).

⁴ По поводу заявлений Азербайджана о мечетях Еревана и письма, адресованного ЮНЕСКО, <https://monumentwatch.org/ru/alerts/по-поводу-заявлений-азербайджана-о-ме/> (21.04.2025).

հզոր երկրաշարժի հետևանքով: Հստակ չէ, թե մինչ երկրաշարժը քանի մզկիթ է եղել Երևանում: XIX դ. ուսումնասիրողները թվարկում են ութ մզկիթ, որոնցից երկուսը բերդի տարածքում, վեցը՝ քաղաքում: 1931 թ. դրությամբ Երվանդ Շահազիզը նշում է վեց մզկիթ՝ չներառելով Կոնդինը: Բազմաթիվ այլ աղբյուրների քննությամբ պարզվում է, որ XIX դ. երկրորդ կեսին և XX դ. սկզբներին Երևանում գործում էր յոթ մզկիթ, առկա էին ևս երկու չգործող մզկիթներ¹:

Ադրբեջանական քարոզչամեքենան առաջ է տանում այն թեզը, որ Երևանի մզկիթների մեծ մասը խորհրդային տարիներին իբր միտումնավոր կերպով քանդվել են հայերի կողմից², այդ թվում թիրախավորվում է նաև Ալեքսանդր Թամանյանը³, իբրև նա միտումնավոր կերպով ոչնչացրել է քաղաքի իսլամական մշակութային ժառանգությունը, քանի որ այդ ճարտարապետությունն իբրև արտացոլում էր «ադրբեջանական միջնադարյան ճարտարապետության տարրերը»⁴: Պետք է նշել, որ 1930–1940–ական թվականներին Երևանի մզկիթներից շատերը քանդվեցին խորհրդային աթեիստական քաղաքականության հետևանքով: Այդ նույն տարիներին քանդվեցին նաև Երևանի եկեղեցիների մեծ մասը՝ Պողոս–Պետրոս եկեղեցին, Կաթողիկե սուրբ Աստվածածինը, Հին Նորք թաղամասի սուրբ Սիմեոն Ծերունու և սուրբ Աստվածածին եկեղեցիները, Գեթսեմանի մատուռը, 20–րդ դարասկզբին կառուցված և որպես Երևանի գլխավոր տաճար հանդիսացող սուրբ Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին, Երևանի կենտրոնում գտնվող ռուսական Նիկոլայան սուրբ Աննայի եկեղեցին, Մլերի գերեզմանատան եկեղեցին, պատմական Կոզեմն գերեզմանատան եկեղեցին և այլն, որի մասին ադրբեջանական կողմը լռում է⁵:

¹ Միրիջանյան Դ., Հարությունյան Ա., Դավթյան Դ., Գրիգորյան Ա., Բաբաջանյան Ա., Երևանի քաղաքաշինության առանձնահատկությունները պարսկական տիրապետության շրջանում, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, 3, 2022, էջ 335–337:

² По поводу заявлений Азербайджана о мечетях Еревана и письма, адресованного ЮНЕСКО, <https://monumentwatch.org/ru/alerts/no-поводу-заявлений-азербайджана-о-ме/> (21.04.2025).

³ Տե՛ս <https://www.facebook.com/share/p/14hwstqhz9/> (16.05.2025).

⁴ Абдуллаев Р., Вырезанное Сердце Еревана, 01.01.2012, <https://regionplus.az/ru/articles/view/2974> (21.04.2025).

⁵ По поводу заявлений Азербайджана о мечетях Еревана и письма, адресованного ЮНЕСКО, <https://monumentwatch.org/ru/alerts/no-поводу-заявлений-азербайджана-о-ме/> (21.04.2025).

Երևանի ժողովրդագրություն պատկերը խեղաթյուրումը.

Ադրբեջանական պատմագրության նպատակներից մեկն է ներկայացնել հայերին՝ իբր եկվոր և արտաքին քաղաքականությամբ վերաբնակեցված ժողովրդի: Այս կեղծ տեսության շրջանակում առանձնանում են մի քանի թիրախային ժամանակաշրջաններ:

Ադրբեջանցի որոշ հետազոտողներ պնդում են, թե հայերը տարածաշրջանում հայտնվել են միայն 1441 թվականին, երբ կարա-կոյունլու ամիրայության օրոք Հայոց կաթողիկոսությունը Կիլիկիայից տեղափոխվել է Էջմիածին¹: Ըստ այդ պնդումների՝ կաթողիկոսության հաստատումը հանգեցրել է որոշակի վերաբնակեցման՝ իբրև հողերի ձեռքբերման նպատակով դրանք խլել են ադրբեջանցի թուրքերից²: Հենց այս հանգամանքով է պայմանավորված, որ ֆրանսիացի միջնադարյան հեղինակ Ալեն Մանեսոն-Մալլեի աշխատության մեջ հայերի մասին ուղիղ հիշատակումը Ֆիլիպ Էկոզյանցը որոշում է մեկնաբանել, որպես կրոնական խումբ³, ոչ մի պատմական հիմք չունենալով, բացի այդ անտեսվում է ավելի վաղ շրջանի հիշատակությունները հայերի մասին:

Ստեփան Պավլովիչ Զելինսկու կարծիքով, կասկած չկա, որ մինչև 15-րդ դարի կեսերը քաղաքը գտնվել է հայերի վերահսկողության ներքո, իսկ այնուհետև կռվախնձոր դարձել թուրք-պարսկական պատերազմների ժամանակ երկու տերությունների միջև⁴:

Հաջորդը ինչի վրա փորձում են շեշտադրում կատարել դա այն է, որ պարսկական տիրապետության շրջանում Երևանի բերդը բնակեցված

¹ Гумбатов Г., Армяне азербайджанский город Иреван переименовали 2020 <https://proza.ru/2020/12/06/1888> (18.04.2025)

² Иреванское ханство. Российское завоевание и переселение армян на земли Северного Азербайджана, Национальная Академия Наук Азербайджана Институт Истории Имени А.А.Бакиханова, Баку, 2010, с. 18-19, 45. Տե՛ս նաև Мустафа Н., Город Иреван, Иреван-исконная Азербайджанская земля, Баку, 2013, <https://www.virtualkarabakh.az/ru/post-item/3/26/irevan-qedim-azerbaycan-torpagi.html> (18.04.2025).

³ Что писали французы об армянах в 17 веке, Alain Manesson Mallet, 4 апреля 2019г. <https://youtu.be/Dg30p6Rb83I?si=yYgiRcJJYDwyUnnH> (18.04.2025); Гасанова Ш., Об Эриванской крепости языком фактов, <https://erevangala500.com/page/58.html> (18.04.2025)

⁴ Статьи Степана Зелинского «Город Ереван» и «Дарачичаг», <https://geghard-saf.am/ru/377/provinces-of-Yerevan-Elizavetpol-Armenian/> (18.04.2025).

է եղել մուսուլմաններով՝ պարսիկներով, իսկ հայերը բնակվել են արվարձաններում, Պաու Լուքասը հիշատակում է. «Այստեղ (Նկատի ունի Երևանի բերդը) կարող է լինել մոտ հազար երկու հարյուր տուն, որտեղ միայն մուսուլմաններ են ապրում: Այնտեղ քրիստոնյաները մի քանի խանութ ունեն, և գրեթե բոլոր արհեստավորները հայեր են¹»: Ժան Շարդենը վկայում է. «Ամրոցը, կարծես թե, կարող է փոքր քաղաք լինել: Այն ունի օվալաձև ձև, մոտ չորս հազար քայլ է և պարունակում է ութ հարյուր տուն, որոնք բնակեցված են միայն սեֆյաններով: Ճիշտ է, հայերն այնտեղ խանութներ ունեն, որտեղ աշխատում և առևտուր են անում ամբողջ օրը, բայց երեկոյան նրանք փակում են իրենց խանութները և վերադառնում տուն²»: Ալեն Մանեսոն-Մալլեն հիշատակում է ամրոցում թուրքական կայազորի մասին³ և միաժամանակ նշում, որ քաղաքի բնակիչները հիմնականում հայեր են⁴:

Ֆիլիպ Էկոգյանցը, փորձելով վերլուծել Շարդենի աշխատությունը, շեշտադրել է այն հատվածը, որտեղ նշված է, որ հայերը աղքատ են և ապրում են չքավոր կյանքով, բայց այն, որ Շարդենը նշում է նաև տևական պատերազմների մասին, որոնք ծանր հետևանքներ են առաջացրել բնակչության վրա, «վերլուծաբանը» մանրուք է համարել և արագ այն շրջանցել է⁵:

Ֆրանսիացի ճանապարհորդ Ժ. Բ. Տավերնիեն, ով եղել է Երևանում, ուշագրավ տեղեկություններ է հաղորդում բերդի և արվարձանների մասին: Ըստ նրա՝ բերդում ապրում էր խանն իր սպաներով ու զինվորներով, իսկ «Երևանի թաղը, որը [բերդի] հյուսիս-արևմուտքում մի արվարձան է,⁶ ապրում է քսան անգամ ավելի շատ մարդ, քան հենց քաղաքում: Այստեղ են բնակվում բոլոր առևտրականներն ու արհեստավորները, ինչպես նաև բոլոր հայ քրիստոնյաները, որոնք

¹ Voyage du Sieur Paul Lucas au Levant, by Paul Lucas. The second volume Paris, 1704, p. 13.

² Chardin John, The travels of Sir John Chardin into Persia and the East Indies: the first volume, London: Printed for Moses Pitt in Duke-Street Westminster, 1686, p. 245.

³ Mallet, Allain Manesson, Description de l'univers, 1683, Paris, D. Thierry, p. 212.

⁴ Նույն տեղում, էջ 214:

⁵ Эриван в 1670 году. Что писали в Европе об армянах в 17 веке. 12 апреля 2019 г. https://youtu.be/U18jTeV3T38?si=8Q4nf-vSeg_JPoHu (18.04.2025).

⁶ Եղիազարյան Ա., Երևանի միջնադարի ու նոր ժամանակների պատմությունը և ադրբեջանական կեղծարարությունը: Գիտական հոդվածների ժողովածու, Երևան, 2023, էջ 130:

ունեն այստեղ չորս եկեղեցի և մեծ վանք...»¹: 1700 թ. Երևան այցելած գերմանացի ճանապարհորդ Ֆ. Կ. Շիլլինգերը պատմում է, որ բերդում ապրում էին միայն պարսիկներ, իսկ արվարձանում նրանցից 10 անգամ ավելի շատ՝ հայեր²: Սակայն, ադրբեջանցիները այս պատմական իրականությունը նույնպես աղավաղում են, քաղաքի բերդում հիշատակովոդ մուսուլմաններին՝ ոչ մի պատմական հիմք չունենալով անվանում են ադրբեջանցիներ³, իսկ հայերի բերդում առևտրով զբաղվելը և այնուհետև քաղաքի արվարձանային մաս վերադառնալը հիմք է տվել նրանց կարծելու, որ հայեր քաղաքում չեն եղել⁴:

16–17-րդ դարերի մասին ակտիվ վերլուծություններ կատարելիս ադրբեջանցիները հաճախ մոռացության են մատնում շահ Աբասի քաղաքականությունը և հայերի բռնագաղթը և միայն շեշտում են օտար տարրերի առկայության մասին տարածաշրջանում՝ անտեսելով սոցիալ-քաղաքական մի շարք փաստեր, խուսափելով շատ հաճախ ուսումնասիրել էթնիկ տեղաշարժերի պատճառները: Ինչպես իտալացի ճանապարհորդ Պեդրո դելլա Վալեն է նշել, շահ Աբասի քաղաքականությունը միտված էր ապահովել սահամանամերձ տարածքները, բայց նաև օգտագործել տնտեսական ռեսուրսները⁵: Տավերների և այլ եվրոպացի ճանապարհորդների խոսքերով՝ *«Սեֆյանների ներքին (ազգային) առևտուրը կազմակերպվում էր իրանցիների և հրեաների կողմից, մինչդեռ միջազգային առևտուրը մենաշնորհվել է մետաքսի առևտրով զբաղվող հայերի կողմից»*⁶: Իր նկարագրության մեջ Տավերենեն հատկապես ուշադրություն է դարձնում հայերի բռնի

¹ Бегларян Е. А., Города и население Армении по Ж. Б. Тавернье, с. 121.

² Եղիազարյան Ա., Երևանի միջնադարի ու նոր ժամանակների պատմությունը և ադրբեջանական կեղծարարությունը, էջ 136:

³ Абдуллаев Р., Вырезанное Сердце Еревана, 01.01.2012, <https://regionplus.az/ru/articles/view/2974>, (18.04.2025).

⁴ Гумбатов Г., Армяне азербайджанский город Иреван переименовали <https://proza.ru/2020/12/06/1888>, (18.04.2025), Tarixçi: “İrəvanda azərbaycanlıların mədəni irsinin yeganə sübutu olaraq qalan məkan Təpəbaşı məhəlləsidir”, 06 iyul, 2022, <https://oxu.az/medeniyyet/tarixci-irevanda-azerbaycanlilarin-medeni-irsinin-yegane-subutu-olaraq-qalan-mekan-tepebasi-mehellesidir> (16.05.2025).

⁵ Matthee R., Was Safavid Iran an Empire? Journal of the Economic and Social History of the Orient, 2010, p. 249.

⁶ Ranjbar M. A. and Manesh, New Routes to Iran's International Trade in the Safavid Era. Ancient Asia, 2016, p. 3.

տեղահանությանը, որը իրականացվել էր շահ Աբասի հրամանով: Երևանից մինչև Թավրիզ ամբողջ երկիրը շահ Աբաս Ա-ի կողմից լիովին ավերվել էր, որպեսզի օսմանյան բանակը այստեղ գոյատևելու ոչինչ չգտնի: Բնակչության առաջին մասը, որը բաղկացած էր ամենահայտնի ու մեծատոհմիկ հայերից, տեղափոխվեց Սպահան, որտեղ հետագայում զբաղվեցին առևտրով և հիմնեցին «Նոր Զուղա» գաղութը՝ ի հիշատակ իրենց Նախկին բնակավայրի: Երկրորդ մասը՝ տեղահանվեց Գիլան, որտեղ նրանց մեծ մասը դժբախտաբար զոհվեց: Երրորդ մասը ցրվեց բազմաթիվ գյուղերում՝ Սպահանի և Շիրազի միջև¹:

1639 թվականի խաղաղության պայմանագրով պետականությունից զուրկ, ավերված ու թալանված Հայաստանը կրկին բաժանվեց Օսմանյան Թուրքիայի և Պարսկաստանի միջև: Սակայն՝ չնայած սովին, ավերածություններին, հիվանդություններին ու բռնի տեղահանություններին, Տավերների վկայությամբ, հայերը շարունակում էին կազմել երկրի բնակչության մեծ մասը² և ապա ավելացնում է. «...*չի կարելի զարմանալ, եթե քաղաքներում կամ գյուղերում հիսուն հայի դիմաց գտնեք միայն մեկ մուսուլմանի*»³:

Այն որ հայերը Երևանի կյանքում մեծ դեր են ունեցել, վկայում է նաև այն փաստը, որ 1724 թ. օսմանյան արշավանքին ընդառաջ Երևանում ինքնապաշտպանության նպատակով իրականացվում է ընդհանուր զորահավաք: Ըստ Աբրահամ Երևանցու՝ Երևանի հին թաղից հավաքված զորքը բաղկացած էր 4 հազար զինվորից, որոնց գլխավորում

¹ Бегларян Е. А., Города и население Армении по Ж. Б. Тавернье, с. 122.

² Մեջբերում Ժան Տավերների աշխատությունից. «Բայց քանի որ ինձանից առաջ ճանապարհորդած եվրոպացիները գուցե այնքան էլ հետաքրքրասեր չեն եղել կամ գուցե հնարավորություն չեն ունեցել ճշգրիտ ուսումնասիրելու Պարսկաստանի ամբողջական նահանգները, ես ձեռնամուխ եմ լինում այդ գործին. թեև Նույնիսկ պարսիկներն ինքնին հաճախ բավարար չափով տեղյակ չեն, ես փորձում եմ հնարավորինս ճշգրիտ ներկայացնել, օգտվելով հին աշխարհագրության վկայություններից: Առաջինը՝ Մեծ Հայքն է, որը մեր քարտեզներում առանց հիմքի կամ հիմնավորման երբեմն կոչվել է Թուրքումանիա, այն դեպքում երբ ավելի ճշգրիտ կլիներ կոչել այն Հայաստան (Ermenick), քանի որ բնակչության մեծ մասը հայեր են: Այդ հատվածը, որը գտնվում է Արաքս և Տիգրիս գետերի միջև, ներկայումս կոչվում է Երբեմն Իրան կամ Ղարաբաղ, և համարվում է Պարսկաստանի ամենագեղեցիկ ու ամենաբերրի հողերից մեկը: Նրա գլխավոր քաղաքներն են՝ Երևան, Նախիջևան, Չուլֆա և Վան»: *St' u Jean-Baptiste Tavernier, Travels through Turkey to Persia, The Six Voyage, London, 1678, p. 141.*

³ Бегларян Е. А., Города и население Армении по Ж.-Б. Тавернье, с. 119.

էին փահլևան (գոտեմարտիկ) Նիկողոսը (Նիկողայոս), Մարիամի որդի (Մարիամյան) Անդոնը (Անտոնիոս), Խաթունի որդի (Խաթունյան) Բութիքը և տեր Մովսեսը: Հետաքրքրական է, որ նույն հեղինակի վկայությամբ՝ 9423 զինվորից բացի քաղաքում մնում էր ևս 28 հազար մարդ (այր և կին), որոնք կռվի համար չունեին համապատասխան փորձ, բայց մասնակցում էին իրենց տների պաշտպանությանը¹:

Մեկ այլ տարածված թեզի համաձայն հայերը Թուրքիայից և Իրանից տեղափոխվել են Երևան Ռուսական կայսրության տիրապետության տարիներին: Ադրբեջանցի կեղծարարներն այն աստիճանի են հասել, որ իրենց «գիտական աշխատություններում» մեջբերելով Գյուլիստանի պայմանագրի 3-րդ հոդվածը, նախկին պարսկական խառնությունները թվարկելու փոխարեն, որոնք այդ հոդվածով անցնում են Ռուսական կայսրությանը, օգտագործում են «Հյուսիսային Ադրբեջան» մտացածին հասկացությունը, որն իբր այդ պայմանագրով անջատվում էր այսպես կոչված «Հարավային Ադրբեջանից»²:

Ադրբեջանցիների խոսքով Թուրքմենչայի (1828 թ.) և Ադրիանապոլսի (1829 թ.) հաշտության պայմանագրերի ստորագրումից հետո սկսվեցին ադրբեջանցիների սև օրերը³: Նրանք քննադատում են նաև Հայկական մարզի ստեղծումը⁴: Ադրբեջանը տարբեր աշխատությունների միջոցով փորձում է իր հանրությանը համոզել, որ Ռուսաստանի համակրանքը հայերի կողմն էր և Ռուսական կայսրությունը չէր վստահում մուսուլման բնակչությանը և այլն⁵: Ադրբեջանական գրականությունը ուսումնասիրելիս ակնհայտորեն երևում է հուզական բնութագրեր, այլ ոչ թե պատմական վերլուծություններ, օրինակ «Հայերը, որոնք անընդհատ

¹ Տե՛ս Abraham of Erevan, History of the Wars (1721-1738), George A. Bournoutian, Costa Mesa, CA, 1999, p. 25.

² Фальсификация истории: «Возвращение Еревана» - циничный бред или воинствующая глупость Алиевых *апреля 05, 2018*, https://fakebajjan.blogspot.com/2018/04/blog-post_5.html (21.04.2025).

³ Mustafa N., Qədim Azərbaycan şəhəri İrə van. «Məktəbəqədər və ibtidai təhsil», Xüsusi buraxılış – İrəvan Müəl imlər Seminariyası, 2 (2022), səh. 16.

⁴ Tarixçi: “İrəvanda azərbaycanlıların mədəni irsinin yeganə sübutu olaraq qalan məkan Təpəbaşı məhəlləsidir”, 06 İyul, 2022, <https://oxu.az/medeniyyet/tarixci-irevanda-azerbaycanlilarin-medeni-irsinin-yegane-subutu-olaraq-qalan-mekan-tepebasimehellesidir> (16.05.2025).

⁵ Տե՛ս История Азербайджана, Учебник по предмету, для 9-х классов общеобразовательных заведений, с. 10.

վարում էին քոչվորական կյանք և սովոր էին փոխել բնակության վայրերը, ներշնչվել էին այն մտքով, որ «ավելի լավ է ուտել ռուսական խոտ, քան պարսկական հաց»¹ կամ Մամեդովի հետևյալ արտահայտությունը աշխատությունից. «Այսպիսով, ցարական Ռուսաստանի ձեռքով դրվեց Ադրբեջանի այսօրվա ծանր խնդիրների հիմքը: Ազգագրական իրավիճակը, առաջին հերթին՝ Երևանի, Նախիջևանի և Ղարաբաղի շրջաններում, սկսեց փոխվել հոգուտ հայերի»² կամ մեկ այլ մեջբերում 9-րդ դասարանի դպրոցական դասագրքից. «Հայերը, որոնք միշտ օգտագործվել էին որպես գործիք մեծ տերությունների կողմից, զինվեցին Ցարական Ռուսաստանի կողմից»³:

Նրանք պնդում են, որ Թուրքմենչայի և Անդրիանապոլսի պայմանագրերից հետո տարածաշրջանի էթնիկ պատկերը փոփոխվել է, ըստ նրանց. «Ղաջարական պետությունից՝ 40 հազար, իսկ Օսմանյան պետության տարածքից 54 հազարից ավելի հայեր են տեղափոխվել Հյուսիսային Ադրբեջան»⁴: Սակայն Թուրքմենչայի պայմանագրի հոդված 13-ում հստակ նշվում է, որ խոսքը գնում է ռազմագերիների մասին, ովքեր պետք է հետ վերադառնան իրենց բնակավայրեր⁵:

Արևելյան Հայաստանը Ռուսաստանին միանալու պահին Երևանն ուներ մոտ 11.500 բնակիչ⁶: Գրեթե նույն տվյալներն է նշում Ստեփան Զելինսկին իր հոդվածում, վկայակոչելով, որ 1829 թվականին Երևանի բնակչության թիվը կազմում էր 11.647 բնակիչ, որից հայերը կազմում էին 944 տուն (4132 մարդ), թաթարները՝ 1807 ծուխ (7331 մարդ): 1880-ին

¹ Иреванское Ханство, Российское завоевание и переселение армян на земли Северного Азербайджана, Национальная Академия Наук Азербайджана Институт Истории Имени А. А. Бакиханова, Баку, 2010, с. 24.

² Мамедов И., История Азербайджана (с древнейших времен до наших дней), учебник. Баку, 2020, с. 483.

³ История Азербайджана, Учебник по предмету, для 9-х классов общеобразовательных заведений, с. 84.

⁴ История Азербайджана (с древнейших времен до первых десятилетий XXI века), Учебник для вузов. К изданию Рекомендован приказом министра образования Азербайджанской Республики, 26.02.2014, Баку, 2016, с. 215.

⁵ St'u Туркманчайский мирный договор между Россией и Ираном. Выверено по изданию. Под стягом России: Сборник архивных документов. М., Русская книга, 1992. https://www.hist.msu.ru/ER/Text/FOREIGN/turkman.htm?utm_source=chatgpt.com (11.05.2025).

⁶ Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, Թ. Խ. Հակոբյան, Ստ. Տ. Մելիք-Բախշյան, Հ. Խ. Բարսեղյան, Երևան, 1988, էջ 216:

երևանի նահանգի բնակչությունը կազմում էր 12.449 մարդ, որից ռուսներ՝ 46 ծուխ (155 մարդ), հայեր՝ 1509 ծուխ (5975 մարդ), թաթարներ՝ 1318 ծուխ (6293 մարդ), վրացիներ՝ 7 ծուխ (26 մարդ)¹:

Ընդհանրապես, հակառուսական տրամադրվածությունը Ադրբեջանում շարունակվում էր նույնիսկ խորհրդային շրջանում: Այս առումով հետաքրքիր է Ադրբեջանական ԽՍՀ-ի հիմնադրման 10-ամյակին նվիրված բանաստեղծությունների ժողովածուի աղբյուրների վերլուծությունը: Այստեղ ռուսներն պիտակավորվում են որպես անպատվաբեր մարդիկ, հյուսիսային արյունարբուներ, հյուսիսի գազաններ. *«Ձեռքերդ հեռու, ձեռքերդ հեռու: Հյուսիսի վայրի գազաններ, ձեռքերդ հեռու ադրբեջանական շրջանից»*: Փաստաթղթի վերջին մասը կոչ է անում ազատագրել Ադրբեջանը ռուսական ազդեցությունից²: Արխիվային նյութերից երևում է դժգոհություն Բաքվում և Սուլանում ռուսների վերաբնակեցման դեմ, իբր ամեն ամիս Ռուսաստանից բերվում և Ադրբեջանում բնակեցվում էր 2000 ռուս: Որպես ռուսների գերիշխանության փաստարկ՝ նշվում է, որ Բաքվի համալսարանի ուսանողների մեծամասնությունը ոչ թե թուրքեր էին, այլ ռուսներ, և որ ռուսները հնարավորություն ունեն Բաքվում սովորել Ադրբեջանի հաշվին: Սակայն, հետագայում հեղինակները կտրուկ փոխում են շեշտադրումը: Ադրբեջանցիները սկսում են մեղադրել իրենց հարևաններին՝ Վրաստանին և Հայաստանին, որոնք Ադրբեջանի համեմատ «ավելի շատ արտոնություններ և հնարավորություններ են ստացել, քան Ադրբեջանը», թե ինչու Վրաստանում մանգանի արդյունաբերությունը չի ազգայնացվում, մինչդեռ Ադրբեջանում ամեն ինչ ազգայնացված է, ինչու Վրաստանն ու Հայաստանը ունեն զորամասեր՝ դիվիզիաներ և հեծելազորային գնդեր, մինչդեռ Ադրբեջանին թույլ չեն տալիս դիվիզիա ունենալ, ինչու շաքարի գործարանը չի կառուցվում Ադրբեջանում, այլ Հայաստանում և այլն³:

¹ Статьи Степана Зелинского «Город Ереван» и «Дарачичаг», <https://geghard-saf.am/ru/377/provinces-of-Yerevan-Elizavetpol-Armenian/> (12.05.2025).

² Harutyunyan, A., Margaryan, G., Ideological Resistance in Early Soviet Azerbaijan: A Textual Analysis of a Unique Archival Document. *Historia i Świat*, 14, 2025, p. 375.

³ Harutyunyan, A., Margaryan, G., Anti-Soviet Movements in Soviet Azerbaijan (1920s-1930s), National-Liberation and Anti-Soviet Movement in the Caucasus And East Central Europe. On the 100th Anniversary of the 1924 Georgia Uprising Causes and Dynamics, Ivane Javakhishvili Tbilisi State University, p. 210.

Այս շարքը կարելի է շարունակել երկար, սակայն կարևոր է մի փաստ ևս. Ադրբեջանում գիտությունը, և հատկապես պատմագիտությունը, ծառայում է ադրբեջանական իշխանությունների տարածվող կեղծ թեզերը ամրապնդելու համար: Նույնիսկ ադրբեջանցի Զ. Գասիմովը իր 2014 թ. հրապարակված հոդվածում խոսել է այն մասին, որ ադրբեջանցի գիտնականի աշխատանքի խոչընդոտներից են ալիկայան ռեժիմի կողմից պարտադրված ավտորիտար պայմանները և երկրի գիտության և կրթական համակարգում կոռուպցիան¹: Զ. Գասիմովը նշում է նաև, որ միայն վերջին տասնամյակում ադրբեջանցի պատմաբանները հսկայական թվով կեղծ գիտական հրապարակումներ են հրապարակել Ալիևի մասին: Տասնյակ կենսագիրներ նկարագրել են Ադրբեջանի «մեծ առաջնորդ» կյանքը²: Միջնակարգ դպրոցների և համալսարանների բոլոր պատմության դասագրքերում կա «Միացյալ Ադրբեջանի» քարտեզ, որը ներառում է ժամանակակից Ադրբեջանի Հանրապետությունը և այսպես կոչված «Հարավային Ադրբեջանը» Իրանի տարածքը³: Այս պարագայում, եթե առաջնորդի և սեփական երկրի վերաբերյալ ստեղծվում են կեղծ հոդվածներ, դժվար չէ պատկերացնել, որ նույն մեթոդները կկիրառվեն հայերի պատմությունը աղավաղելու համար:

Եզրակացություն

Ադրբեջանական պատմագրության վերջին տասնամյակների զարգացումները ցույց են տալիս, որ պատմական գիտությունը այդ երկրում հաճախ ծառայում է պետական գաղափարախոսության ձևավորմանն ու տարածմանը: Պատմագիտական ուսումնասիրությունները, որոնք պետք է լինեն գիտական անաչառության և աղբյուրագիտական հենքի վրա կառուցված, Ադրբեջանում իշխանությունների վերահսկողության ներքո են:

Երևանի պատմության, նրա անվան ծագման և հիմնադրման հարցերում ադրբեջանական հեղինակների մեկնաբանությունները ցույց են տալիս ազգային ինքնության կառուցման միտում՝ հիմնված այլ

¹ Gasimov Z., History-Writing and History-Making in Azerbaijan Some Reflections on the Past Two Decades of Independence, Swedish Research Institute in Istanbul, Stockholm & Istanbul 2014 Papers, vol. 5, p. 69.

² Նույն տեղում, էջ 79:

³ Նույն տեղում, էջ 80-81:

Ժողովուրդների պատմական անցյալի յուրացման և «թյուրքականացման» վրա: Այս մոտեցումը նպատակ ունի վերաշարադրել տարածաշրջանի պատմությունը:

Նկատելի է, որ ադրբեջանական պատմագրությունը հաճախ մերժում է միջազգային և տարածաշրջանային գիտական շրջանակներում ընդունված պատմական փաստերը՝ ստեղծելով ազգային նարատիվներ, որտեղ առաջնային է ոչ թե պատմական ճշմարտությունը, այլ գաղափարական շահը:

LIANA GYURJYAN

*ISEC NAS RA, Department of Oriental Studies,
Email: gyurjyanliana01@gmail.com*

THE CITY OF YEREVAN AS A TARGET FOR AZERBAIJANI PROPAGANDA AND HISTORICAL FALSIFICATION

Keywords: *Yerevan, Azerbaijan, historical falsification, Blue Mosque, Kond, propaganda.*

The article addresses the etymology of Yerevan's name, based on references to the Erebuni fortress. Analysis of primary sources indicates that the city existed from an earlier period, which contradicts the information provided by Evliya Chelebi. Yerevan's cultural heritage, which was formed under the influence of changes in the ruling class in the region, fully reflects the cultural traditions of the Armenian people.

The article demonstrates that Armenians, regardless of political and military changes, remained the principal population of the region and had significant influence on the cultural and economic life of both the city and neighboring states, such as Iran.